

- Homo historicus 2009. Гадавек антрапалагічнай гісторыі* / пад. рэд. А. Ф. Смаленчука. Вільня: ЕГУ, 2010. С. 227–286.
15. Борисенко В. Така житка...: Культура повсякдення України Чорнобильського Полісся (за матеріалами етнографічної експедиції 1994 р.). Київ: ВД «Стилос», 2011. 224 с.
16. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2005. № 1/2(24/25). С. 41–42.
17. Кравченко В. Зібрання творів і матеріалів з архівної спадщини / упоряд. О. Рубан. Т. 2. Київ: ІМФЕ, 2009. 640 с.
18. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / упоряд. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 604 с.
19. Чубинский П. Очерки народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. *Записки императорского географического общества по отделу этнографии*. Санкт-Петербург, 1869. № 2. С. 679–715.
20. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 339 с.
21. Kolberg O. *Dzieła wszystkie*. T. 52. Białoruś-Polesie. Wrocław, 1968.
22. Kolberg O. *Pokucie*, cz. I. Kolberg O. *Dzieła wszystkie*. Wrocław; Poznań: PTL, 1962. T. 29.
23. Moszyński K. *Stosunki narodowościowe w Wileńskiem*. Myśl Polska. 1918. Z. 1–2.

ВОЛИНСЬКІ ЧЕХИ: НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Шульга Світлана

The article highlights the issues of preserving national identity by the Czech colonists in the conditions of a multi-ethnic environment of Volyn region within the period of the second half of the 19th - early 20th century. The emphasis is laid on the means and ways of preserving self-identification by the Volynian Czechs.

Key words: *Volyn, Volynian Czechs, identity, Russification, adaptation.*

Визначення певними окремими особами або групами осіб національної ідентичності, збереження традицій та звичаїв, мови та культури народу є важливою науковою та соціокультурною проблемою.

Поняття ідентичності, національної, релігійної, політичної тощо, в науковій літературі не отримало остаточного визначення і є дискусійним. У новітній час у зв'язку із процесами глобалізації така дискусія набуває особливої актуальності.

Збереження ідентичності, самоідентифікація в умовах поліетнічного середовища Волині другої половини ХІХ ст. стало важливою складовою життя / виживання етнічних груп поза межами національних держав або етнічних територій. Так, для чехів в Імперії Габсбургів склалися несприятливі економічні, культурні, політичні умови існування, а тому вони вдаються до міграції. Основними її чинниками стали економічні, соціальні, релігійні фактори. У Волинській губернії в середині ХІХ ст. склалися, по-перше, сприятливі для чехів економічні умови, головне – дешевша, аніж в Чехії, земля. По-друге, слов'янська близькість українців та чехів була важливим фактором еміграції, на якому наголошували як чиновники Імперії та русофільська громадськість Чехії, так і сучасні російські автори [23, 187–188, 190; 15, 61; 3, 58–59, 61]. По-третє, протекціоністська політика царського уряду, який був зацікавлений у розвитку економіки та послабленні польського і католицького впливів у регіоні, передбачала для чехів-переселенців низку пільг. Тому поряд із бажанням чехів набути землю, протекція та зацікавленість царського уряду зіграли найважливішу роль в активізації еміграції чехів на Волинь та вплинула на її масовість у 70–80-х рр. ХІХ ст. 10 червня 1870 р. російський цар Олександр ІІ підписав постанову Кабінету Міністрів «О водворении чехов на Волыни», яка надавала їм широкі пільги: за умови прийняття російського підданства колоністам надавалися пільги у придбанні землі, визнавалося право на свободу віросповідання та самоврядування, звільнення від несення військової служби. Постанова стала основою для переселення та заснування колоній та спричинила масовість еміграції [9].

Чехи-колоністи облаштовували свої поселення протягом перших років імміграції і, поряд із вирішенням нагальних господарських справ (купівля землі, зведення будинків і т. п.), відкривали школи, турбувалися про культурний розвій своєї громади. Колонії засновувалися двох типів: 1) окрема чеська колонія (напр., Мркалов, Чорний Ліс, Дідова Гора, Околек, Виногради), або 2) чехи селилися в українському селі, утворивши окрему його частину (вулицю) і додавши до назви етнонім «чеський» (напр., Ульбарів Чеський, Крошна Чеська, Кнерути Чеські) або прикметник «новий» чи префікс «ново-» (Нові Іваничі, Рачин Новий, Новокраєв). Географічне розташування чеських колоній визначалося наявністю родючих ґрунтів у південній частині губернії (Луцький, Дубенський, Здолбунівський, Рівненський повіти), а також близькістю комунікацій (шосейних та залізничних доріг): поблизу транспортних шляхів (Квасилів, Дубно, Здолбунів) або навкіл адміністративних,

торговельних та промислових центрів (Луцьк, Рівне, Дубно, Житомир). Це відрізняло чеські поселення від, наприклад, німецьких колоній, які простягалися уздовж доріг або були розкидані у вигляді хуторів. Чехи, будучи заможнішими аніж німці-колоністи, купували оброблені родючі землі, рідше – неуживані, чагарникові – та перетворювали їх на зразкові (Див.: Костюк М. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). Тернопіль: «Підручники і посібники», 2003. 384 с.).

Одним із візуальних виявів самоідентифікації чеського населення, на нашу думку, була побудова ними житлових, господарських, громадських споруд. Колоністи дотримувалися архітектурних традицій Чехії: цегляні будинки мали прямокутну витягнуту форму, зводили стіни з «батіни» – висушених на сонці блоків з глини і полови, обкладали жовто-коричневою цеглою і не вибілювали, покривалися жерстю. Елементи чеських будівель мали особливе значення з точки зору естетики, наприклад, лучкова надвіконна перемичка, використання якої є характерною рисою чеського зодчества, вона виконувала і декоративну функцію [10]. Під однією покрівлею знаходилися житлові та господарські приміщення, зовні розбивався квітник тощо, чим обійстя чеського селянина значно відрізнялося від українського домогосподарства. Наприклад, в Новинах Чеських 115 помешкань, побудованих наприкінці 30-х років, були цегляними та критими бляхою [29, 4], в с. Мартинівці з 65 осель 32 були цегляними [30, 6]. Такого типу будинки дотепер можна зустріти в селах Волинської та Рівненської областей України. Поряд із будівництвом осель важливим чехи вважали зведення громадської споруди (народного дому, школи, «соколовні»), розуміючи, що вони стануть осередками навчання дітей рідній мові, місцем зібрання громади колоністів, де би вони могли вирішувати справи облаштування поселень, господарського та громадського життя, що засвідчують топографічні схеми чеських поселень (Див.: Věrna stráž. 1949–1950 pp.).

Чехам надавався дозвіл на відкриття шкіл. Протягом десяти років після 1870 р. в Острозькому, Дубинському, Ровенському, Луцькому і Володимирському повітах було відкрито 18 чеських шкіл, в яких навчалося 753 дитини і де працювали освічені вчителі-чехи, яких утримували громади колоністів, а також двокласні і однокласні училища у Глинську Ровенського повіту, Мирогощі та Будеражі Дубинського повіту та інших колоніях [17, 220]. Так, з перших років оселення школа стала для чеських іммігрантів осередком збереження рідної мови, національної культури та традицій, засобом протистояння русифікації, що давало можливість не втратити свою етнічну ідентичність.

Викликає зацікавлення питання соціальної адаптації колоністів у поліетнічному просторі Волині. В середині XIX ст. на теренах губернії проживали українці, поляки, німці, росіяни, євреї, вірмени, чехи. У 1897 р. результати першого загального перепису зафіксували 27670

чехів. Для порівняння: німецьких колоністів – 195 тис., а єврейського населення – більше 290 тис. осіб [11, 81]. Тому перед чехами-колоністами постала проблема як економічного, так і національного «виживання». Спосіб придбання землі чеськими колоністами («у складчину») посилював їхню спільноту, в нових умовах імміграції чехи, намагаючись зберігати свою етнічну общину, наймали на роботу бідніших поселенців, таким чином даючи їм роботу і забезпечуючи себе робочою, нехай дорожчою, силою. Важливим фактором міцних внутрішніх зв'язків общини чехів було надання права самоврядування та організація чеських волостей (Дубинська, Луцька, Глинська, Купичівська) [19, 137 зв.; 20, 120], а пізніше – продовження таких традицій через створення громадських організацій культурно-освітнього та спортивного характеру, кооперативів тощо. Самоврядування давало можливість чехам протистояти загрозам (свавільля чиновників, дворян; непорозуміння із місцевими мешканцями, проблеми адаптації тощо). Важливим фактором життя чеських колоністів став релігійний чинник, який потребує окремого розгляду.

Якщо до економічного простору регіону чеські колоністи увійшли як успішні та достатньо заможні селяни, ремісники та підприємці, то постало також питання психологічної адаптації, яка відбувалася через створення чехами образів «свого» і «чужого». «Свій» – це чех-господар, який дбає про свою землю і родину, вмілий землероб і ремісник, роботящий, писемний. «Чужий» – це українець, поляк, німець чи єврей. Він – інший, не такий як чехи (німець – замкнений, суворий; українець – безгосподарник; поляк – пан). Образи «свого» і «чужого» наділялися чехами певними ментальними ознаками, які дозволяли відрізнити себе від інших етнічних груп, що вело до створення в уяві колоністів власного образу, збереженню історичної пам'яті про батьківщину, ціннісних уставлень, культурних традицій та звичаїв, мови – те, що відрізняє певну етнічну групу і формує її ідентичність. Отже, у другій половині XIX ст. спосіб життя (оселення, забудова колоній, освіта, збереження традицій через самоорганізацію) та господарювання волинських чехів носили яскраво виражений захисний характер, завдяки чому волинським чехам вдалося інкорпоруватися в поліетнічне середовище Волині, зберігаючи власну окремішність і співпрацюючи із соціумом. Зазначимо також, що чеські колоністи значно успішніше інкорпорувалися у нове середовище, аніж, наприклад, німецькі колоністи, які стикалися з проблемами мови спілкування, належали до протестантських общин.

Проте, у 80–90-х рр. XIX ст., коли царизм застосовує обмежувальні закони стосовно іноземних поселенців, процеси самоідентифікації волинських чехів набувають кризових характеристик [4, 23; 12, 164; 21, 134]. Реакційна обмежувальна, русифікаторська політика царату стосовно неросійського населення, відміна пільг для чехів, напружені стосунки

Росії із Австро-Угорщиною, закриття чеських парафій, діяльність чорносотенних організацій призводили до поступової втрати чехами ідентифікаційних характеристик. З огляду на економічний розвій, українські господарства «наздоганяли» чеські, отже істотної різниці в агротехнічних та економічних характеристиках вже не спостерігалось. Русифікація шкільної освіти, негативне ставлення влади до будь-якого прояву національної окремішності у культурі чи побуті призводило оступового або до приховування цих ознак, або до дійсної їх втрати: чеську мову, яка вже не вивчалася в школі, а поготів – у вищих закладах, молоде покоління знало погано і вживало тільки в побуті, лише небагато молодих чехів могли писати по-чеськи, але російськими літерами; бібліотеки занепадали, літературу з Чехії отримували все рідше і рідше; аматорські гуртки втратили аудиторію. Так, у бібліотек в Глинську (одній із перших колоній) заснована у 1874 р., вже у 1893 р. була закрита, а книжний фонд, як «нігілістський», був вивезений, і лише після довгих перемовин повернений для зберігання селянам. Менше з тим, Йозеф Свобода, ініціатор заснування бібліотеки і постійний дописувач чеських журналів, був поставлений на особливий догляд жандармського управління [27, 58]. Лише невелика частина чеської меншини турбувалася про те, «...що за десятинами не бачимо чеха» [27, 43, 67–68].

Ситуація починала змінюватися лише після 1905–1907 рр. Ініціативу відновлення громадсько-культурного життя серед чеського населення в цей час перебирає на себе прошарок чеської інтелігенції, яка долучається до підприємницької діяльності, та підприємців, кількість яких в умовах модернізаційних процесів зростає, складає заможну верству в містах, активно займається виробництвом та стає тою силою чеської общини, яка відроджує громадсько-культурне життя чехів. Центром культурно-освітнього та громадського життя чехів стає Київ, де у 1907 р. постало Чеське благодійне й освітнє Товариство імені Яна Амоса Коменського на чолі із Індіріжихом Індіріжишеком [6, 388–389; 16, 75]. У Києві друкуються чеськомовні часописи «Rusky Čech», «Čechoslovan», які спрямовували свої матеріали саме на підтримання «чеського духу, духу Яна Гуса» [22; 26]. Ярослав Вацулік наводить уривок зі статті «Збережемо своє чешство!» Вацлава Бенеша: «...діти перших переселенців є ще чехами, але чи будуть їхні діти або наступні покоління чехами, сказати важко! Не знаю ні одного німця з давнішніх колоній, який би не знав німецької мови, але чехів, потомків перших поселенців, які не знають жодного слова по-чеськи, знаю багатьох, все одно діти їхні залишаться в Росії і не будуть того потребувати...». Дописувач із Мирогощі Дубинського повіту доповнював: «...підростаюче покоління, котре вийшло з російської школи, не вміє навіть підписатись на мові своїх батьків...» [1, 45]. Чеська інтелігенція справедливо турбувалася про ставлення чехів до рідної мови,

до її вивчення, адже це чи не основний чинник збереження національної ідентичності.

Яскравим виявом сформованої національної ідентичності чехів Росії, волинських зокрема, стало утворення Чеської дружини у 1914 р. і виступ її у складі російської армії у Першій світовій війні [24, 31]. Чехи, утворивши Союз чехословацьких товариств в Росії, звернулись до російського царя з проханням дозволити створення національного чехословацького з'єднання у складі російської армії, хоча розуміли, що з протилежного боку також знаходяться чехи. Згодом Чеська дружина стала основою армії Першої Чехословацької республіки. В організації дружини активну участь взяли волинські чехи-землевласники Вацлав Вондрак, В'єнцеслав Швіговський. Деякі волинські чехи надавали створеному Фонду Чеської дружини дуже великі кошти. Так, пивовар і землевласник Вацлав Кліх переказав для Фонду 300 тис. рублів. На Волині у 1914 р. кошти надавали цілі громади чехів, наприклад: Новини Чеські – 577 рублів, Губин – 437, Здовбиця – 564, Малин – 66, Софіївка – 32, Урвени – 146, Славута – 91, Базар – 182, Волков'є – 105, Кривін – 16, Уїздці – 68, Купичів – 70, Княгінінок – 61, Кнерути – 44 [24, 32; 22, 2]. До російської армії було мобілізовано близько п'яти тисяч волинських чехів віком від 18 до 42 років, інші могли стати добровольцями [28, 11]. Вже в перші місяці боїв нагородами були відзначені Теодор Вігнер з Чеського Малина, Франтішек Оліверус з Квасилова (помертньо) [28, 13]. Під час Брусилівського прориву відзначився чех волинської колонії Софіївка Йозеф Хмелік. Він був двічі поранений і отримав три нагороди, срібним хрестом св. Юрія IV ступеня Йозеф Хмелік був нагороджений за бої у червні 1916 р. на Волині, нагороду вручав сам генерал О. Брусилів [31, 6]. Війна призвела до внутрішньої кризи як в державі Габсбургів, так і Росії, що спричинило їхній розвал. Чеська община опинилася на територіях двох нових держав, та усвідомлення чехами національної ідентичності залишилося напорухним. А отже, чеській общині вдалося, хоча і в умовах екстремальної соціальної та військової напруги, зберегти / відродити процеси самоідентифікації. З часів еміграції на Волині народилося покоління чехів, які не знали батьківщини, проте історична пам'ять про неї зберігалася: вони говорили чеською мовою, дотримувалися традицій, читали чеську літературу, багато з них навчалися в Чехії. Нове покоління чехів було достатньо освіченою частиною суспільства, мали професійну підготовку, а тому їхнє почуття національної ідентичності чітко визначалося. Важливу роль у цьому процесі відігравали зв'язки волинських чехів із Чехією. Чеська община Волині на початку ХХ ст. зберігала своє етнічне ядро (мова, культура, звичаї) і завжди відчувала свою батьківщину та ідентифікувала себе як чеську національну групу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вацулік Я. Історія волинських чехів. Прага, 2013. 307 с.
2. Весь Юго-Западный край. Київ, 1906. 643 с.
3. Ведерников М. В. Организованое политическое движение чехов в России накануне и в годы Первой мировой войны: дис... канд. истор. наук. Москва, 2016. 273 с.
4. Громачевский С. Г. Ограничительные законы по землевладению в западном крае: с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. Санкт-Петербург, 1904. 173 с.
5. Дрбал А. Чеські періодичні видання в Україні *Dějiny česků na Ukrajině Історія чехів в Україні*. Київ: НАУ, 2013. С. 484–519.
6. Коваленко С. Чехи в Київській губернії. *Dějiny česků na Ukrajině / Історія чехів в Україні*. Київ: НАУ, 2013. С. 366–416.
7. Крыжановский Е. Чехи на Волыни. С-Петербург, 1887. С. 805–981.
8. Ненашева З. С. Начало эмиграции чехов в Россию в середине XIX в. *Русский сборник: Исследования по истории России*. Т. III. М., 2006. С. 7–38.
9. О водворении чехов на Волыни. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2-е. Т. 4. Отделение 3-е, 1870. СПб., 1874.
10. Омельчук І. С. Типологічні особливості забудови чеських колоній на Волині. *Студентський вісник Національного університету водного господарства та природокористування*. 2014.
URL: http://nuwm.edu.ua/images/content/radamv/Visnyk_2/V2-3.pdf
11. Оршанский И. Евреи в России. Очерки и исследования. Вып. 1. С-Петербург, 1872. 233 с.
12. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. 12. 1892. С-Петербург, 1895.
13. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. 15. 1895. С-Петербург, 1896.
14. Птицын А. И. Австро-венгерская иммиграция в Россию во второй половине XIX – начале XX вв. и ее экономическое значение. *История*. С. 173–181. URL: <https://cyberleninka.ru/.../avstro-vengerskaya-immigratsiya-v-rossiyu-vo-vtoroy-polovin...>
15. Птицын А. И. Австро-венгерские переселенцы на Кавказе (середина XX – начало XX вв.). *Вестник Ставропольского государственного университета. Исторические науки*. Вып. 67. 2010. С. 59–67.
16. Сидорчук О. С. Діяльність чеського благодійного й освітнього товариства ім. Я. А. Коменського в Україні (1907–1917 роки). Чехи на Волині: історія і сучасність. *Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*. Т. 24. Малин: «Волинь», 2001. С. 75–78.
17. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві* (далі – ЦДАК України). Ф. 707. Оп. 225. Спр. 49.

18. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 846. Спр. 463.
19. ЦДІАК України. Оп. 317. Спр. 92, ч. 3.
20. ЦДІАК України. Оп. 618. Спр. 58.
21. ЦДІАК України. Оп. 618. Спр. 53.
22. Čechoslovan. № 5. 1914. 8 listopadu.
23. Jirka, L. České vystěhovalectví na Volyň v kronikách volyňských obcí. *Studia ethnologica pragensia*. 2/2015. S. 185–195.
24. Martinkova D. Československé legie v Rusku a volyňští Češi. *Legionářský směr*. 2013. № 4. S. 31–33.
25. Edmund O., Václav Sl. Tomáš Jakl, Alexander Hejl, Bernard Panuš. Československá legie v Rusku. 1914–1920. Praha: Tiskárna Ministerstva vnitra, 2008. 135 s.
26. Ruský Čech. *Týdenník věnovaný českým zájmům na Rusi*. Ročník 1. Číslo 1. V Kyjevě, dne 17/30. října 1906.
27. Vaculik J. Dějiny volyňských Čechů. Díl. 1. Praha, 1997. 210 s.
28. Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů. Díl. II. Praha, 1998. 191 s.
29. Věrna stráž. 1950. 30 cervna.
30. Věrna stráž. 1950. 10 listopadu.
31. Věrna stráž. 1951. 6 ceřvence.

НИЩЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ ЕТНІЧНОЇ САМОБУТНОСТІ УКРАЇНЦІВ ЗА УСНОІСТОРИЧНИМИ СВІДЧЕННЯМИ

Васянович Олександр

Based on oral historiographical evidence, the article examines the attempt to destroy the ethnic identity of the Ukrainian people by the Soviet authorities through persecution of the church, prohibition of calendar and family rituals, and adaptation of some customs to a communist ideology. It is noted that a significant number of folk traditions continued to operate secretly and in families.

Key words: *ethnology, oral history, Soviet authority, ethnic identity, folk customs*

Кожному етносу притаманні певні риси, які дають можливість відрізнити один народ від іншого. Традиційно-побутова культура несе основне етнічне навантаження і складає основу самобутності кожного народу. Керівництво у Радянському Союзі розуміло, що для будівництва нової країни потрібне формування нової нації, яка отримала назву «радянський народ», як нова інтернаціональна спільнота. Проте в СРСР чітко проглядалася русифікація, оскільки мовою міжнаціонального